

XVIII türkmen şahyry Döwletmämmet Azadynyň türkmen jemgyýeti we ykdysady durmuşy barada öňe süren pikirleri

Category: Edebiýaty öwreniş, Kitapcy

написано kitapcy | 22 января, 2025

XVIII türkmen şahyry Döwletmämmet Azadynyň türkmen jemgyýeti we ykdysady durmuşy barada öňe süren pikirleri 18. ASIR
TÜRKMEN ŞAİRİ AZADI'NIN TÜRKMENLER'İN İKTISADİ VE TOPLUMSAL
HAYATINA DAİR GÖRÜŞLERİ

- Ahmet Dinç,
- Güngör Turan,
- Nyyazmyrat Halow.

■ Annotasiýa ýerine

Azady Beýik Seljukly imperiýasynyň ýykylmagyndan soňky asyrlarda bitewi döwletiň astynda birleşip bilmän Eýran, Hywa we Buhara ýaly döwletleriň gysajynda dagynyk ýagdaýda ýaşan türkmen taýpalarynyň düşen gözgyny ýagdaýyna, hususanam Nedir şanyň türkmenlere eden hüjümlerine şaýatlyk edipdir. XVIII asyrda türkmen taýpalary Nedir şanyň zulmunda gaçyp Garagum çölüne siňmäge mejbur bolýar. Olar mal-garalaryny we mülklerini doly elden giderip agyr ýagdaýa düşýärler. Azady türkmenleriň uçran bu agyr syýasy we ykdysady şertlerinde «Wagzy-Azat» («Azatlygyň wagyznamasy») atly eserinde türkmen taýpalaryny ykdysady krizisden alyp çykjak, türkmenleriň jebisligini pugtalandyrmagyň netijesinde parahatçylyk we asudalyk getirip biljek syýasy, jemgyýetçilik we ykdysady şertleri döretmekden söz açypdyr.

Azady bu eserinde türkmen taýpalarynyň arasyndaky syýasy agzalalygyň bes edilmegi, adalatly ýolbaşçylaryň baştutanlygynda türkmen tire-taýpalarynyň birikdirilmegi,

ekerançylylygyň we söwda gatnaşyklarynyň tertipleşdirilmegi, barjamly adamlaryň kömek etmeginde suwaryş kanallarynyň, ýollaryň, köprüleriň gurulmagy, nadanlygyň ýok edilmegi, hakyky alymlaryň kemala gelmegi ýaly jemgyýetçilik talaplaryna çözgütler tapmagy maksat edinipdir. Azady özbaşdaklyga bolan bu çagyryşnamasynda türkmenleri diňe ykdysady we jemgyýetçilik ösüşine alyp barjak maddy şertleri agzamak bilen çäklenmändir. Ol türkmen taýpalarynyň bitewi döwlete birikmegine amatly şertleri döredip biljek kuwwatly «jemgyýetçilik motiwasiýasyny» nähili emele getirmelidigi baradaky ähmiýetli missiýanyň üstünde işläpdir.

Bu makalada Azadynyň «Wagzy-Azat» eseriniň mysalynda XVIII asyrda Türkmenistanyň çäginde ýaşan türkmen taýpalarynyň jemgyýetçilik we ykdysady problemalaryna çözgüt hökmünde akyldar şahyryň dillenen pikirleri ylmy taýdan derňeldi.

■ Özet

Azadi, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra merkezi bir devlet otoritesi altında siyasi birlik kuramayan; İran, Hive ve Buhara hanlarının idaresi altında dağınık hâlde yaşayan Türkmen boylarının bu kötü durumuna, özellikle de Nadir Şah'ın Türkmenlere saldırılarına şahit olmuştur.

18. asırda, Türkmen boyları Nadir Şah'ın baskınlarından kaçarak Karakum çölüne göçmek zorunda kalmış; mallarını ve mülklerini tamamen yitirerek yoksullaşmıştır.

Azadi, Türkmenlerin maruz kaldığı bu siyasi ve iktisadi koşullar altında “Va’z-ı Âzâd (Bağımsızlık Konuşması)” adlı eserinde, Türkmen boylarını iktisadi çöküşten kurtaracak, Türkmenlerin refahını yükselterek barış ve rahatlık getirecek siyasi, toplumsal ve iktisadi hususiyetleri dile getirmiştir. Azadi, bu eseriyle

Türkmen boyları arasındaki siyasi anlaşmazlıkların durdurulması; adaletli yöneticilerin idaresi altında Türkmen boylarının birleştirilmesi; tarım ve ticaretin düzene sokulması, halkın refahının yükseltilmesi, yoksulların durumunun iyileştirilmesi; varlıklı insanların yardımıyla

sulama kanallarının, yolların, köprülerin yapılması; cehaletin yok edilmesi, gerçek ilim adamlarının yetiştirilmesi gibi toplumsal taleplere çözümler getirmeyi amaçlamıştır.

Azadi, bu özgürlük çağrısıyla, Türkmenleri iktisadi ve toplumsal refaha ulaştıracak maddi koşulları dile getirmekle kalmamış; Türkmen boylarının merkezî bir siyasi otorite altında birleşmesine zemin hazırlayacak güçlü bir “toplumsal motivasyon”un oluşumuna yönelik önemli bir misyon yüklenmiştir. Bu çalışmada, esas olarak, Azadi’nin “Va’z-ı Âzâd” adlı eserinden hareketle, 18. asır Türkmen toprakları üzerinde varlığını sürdüren Türkmen boylarının toplumsal ve iktisadi meseleleri ile ünlü şairin bu meselelere karşı dile getirdiği görüşleri incelenmiştir.

■ Giriş

1700-1760 yılları arasında yaşamış olan Türkmen şairi Döwletmammed Azadi (Döwletmämmet Azady), Türkmenistan’ın güneybatısında bulunan Garriğala’da dünyaya gelmiştir. Azadi, Etrek’te yerleşik Göklen Türkmenlerindendir. Köy okulundan sonra, Hive medresesinde eğitim almıştır. Kimliği hakkında yazılı bilgiler bulunmamaktadır. Günümüze kadar ulaşmış olan eserlerinde, Farsça, Arapça ve Çağatay Türkçesini kullanmıştır. Şair Azadi’nin manzum olarak yazdığı eserlerinin yaklaşık 6000 mısrası günümüze ulaşmıştır. İçeriğiyle ve konusuyla 1753-1754 yıllarında (1167 Hicri yılı) Çağatay Türkçesiyle yazdığı manzum “Va’z-ı Âzâd” Azadi’nin en değerli eseri sayılmaktadır. Bu yıllar Azadi’nin en verimli olduğu ve dünyaya bakış açısının tamamen olgunlaştığı yıllardır. 4 bölümden oluşan eserin birinci bölümde devlet yöneticileri ve devlet, ikinci bölümde hayırseverlik, üçüncü bölümde ilim, dördüncü bölümde ise toplum hayatının değişik yönleri ele alınmıştır.

Azadi, “Va’z-ı Âzâd” eserinde 18. asırda yaşayan Türkmen boylarının siyasi ve iktisadi durumunu dile getirmiştir. Bu eserinde beyan ettiği toplumsal ve iktisadi görüşleri incelendiğinde; Azadi’nin Türkmen boylarının sosyal yaşamında

toplum fikrinin gelişmesine önemli bir katkıda bulunduğu söylenebilir. İslami düşünce sistematığı doğrultusunda, Türkmen edebiyatında ilk defa halkın toplumsal ve iktisadi hayatını yorumlamaya teşebbüs etmiştir. Azadi, sadece adaletsiz sosyal yapının değiştirilebileceğine inandığını ifade etmekle kalmayıp; sosyal adalete dayanan toplumun nasıl olması gerektiğini, kendi düşünceleri doğrultusunda göstermeye çalışmıştır. Dile getirdiği iktisadi ve siyasi görüşler Türkmen boylarını birleştirip, siyasi ve iktisadi çöküşten çıkaracaktır. Tarımın ve ticaretin geliştirilmesi, vergi adaleti, imar, iskân, devletin iktisadi rolü gibi önemli meselelere bakışı, Azadi'nin içinde yaşadığı toplumun iktisadi sorunlarına duyarlı olduğunu göstermektedir.

Azadi, eserinde, sadece siyasi sorunlara değil, aynı zamanda tarım, ticaret, içtimai adalet vs. gibi iktisadi meselelere de değinmiştir. Selçuklular sonrası

kendi aralarında süregelen iç çatışmalar ve kavgalar nedeniyle merkezî bir siyasi otoritenin altında birleşemeyen; farklı devlet ve hanlıkların idaresi, saldırıları ve zulmü altında dağınık, göçebe yaşayan Türkmenleri bir araya getirme, birlik oluşturma ve böylece toplumsal düzenin tesisi ve iktisadi refaha ulaşma yolundaki görüşleriyle kanaat önderliği yapmıştır. Bu özelliğinden dolayı, ünlü şairin adı ve görüşleri, hâlen Türkmenistan'ın en büyük üniversitelerden biri olan "Dövletmämmet Azady Adyndaky Türkmen Milli Dünyä Dilleri Institutı"sında yaşatılmaya devam etmektedir.

16. asırdan 19. asır başlarına kadar Türkmenler, hayvancılıkla uğraşarak yarı yerleşik ve tam yerleşik hayata geçmeye devam etmiştir. Bu sürecin uzun

sürmesi, Türkmen topraklarında siyasi bir otoritenin tesis edilememesi nedeniyle sürekli saldırılara maruz kalan halk arasında toplu göçlerin yaşanmasına

bağlıdır. "Dış düşmanların saldırılarından dolayı dağlık bölgelere göç edip tarımdan hayvancılığa; sonra da uygun şartlar olduğu zaman, yine

yerleşik hayata, tarımla uğraşıya geçiliyordu." (Yazlıyev vd. 1994: 179).

■ Azadi Devrinde Türkmen Boylarının Siyasi Durumu.

Büyük göçlerin yaşandığı 18. asırda Türkmen boyları, terkipleri açısından büyük değişikliklere uğramıştır. “Önce büyük boyların giderek küçülmesi, yeni büyük boyların oluşması, daha önceki boyların yerine yeni boyların teşekkül etmesi bu döneme has bir süreçtir.” (Yazlıyev 1994: 5).

Bu süreç, “kuzeydeki sosyal ve iktisadi açıdan geri kalmış göçebe ve yarı göçebe Türkmen boylarının güneye göçmeleri ve oradaki Türkmenlerle karışması sonucunu doğurmuştur.” (Bakasowa 1961: 12).

18. asrın birinci yarısında Türkmen boyları, Gürgen ve Etrek yakasında Göklen, Nohur ve Eymur; Köpetdağ eteği bölgesinde Emreli, Alili, Garadaşlı vb. ile Merv vahasında Safevi İran hakimiyetindeki Horasan ve Gürgen’de yaşıyordu. Harezm vahasında, Hazar denizinin doğu yakasında çöl ve dağlık bölgede yaşayan Teke, Yomut, kısmen Çovdur boyları ve Salırlar, Hive’nin iktidarı altındaydı.

Amuderya kıyısında Carcov’dan Kerki’ye kadar olan bölgede yaşayan Ersarı boyu ile Sakar, Bayat, Alam, Arabacı gibi diğer küçük boylar, Buhara’nın iktidarı altındaydı. Fakat Türkmen boylarının üzerindeki bu egemenlik hiçbir zaman kalıcı olmamıştır. Türkmenler sürekli tepki göstermişlerdir. Mangışlak ve Üstyurt’ta yaşayan Türkmen boyları olan Çovdur ve Salırlar, bu feodal beylere karşı kuvvetli bir biçimde direnmiştir.

İran ve Orta Asya hanlıklarının dağınık durumu, İran’da bulunan Afşar Türkmenlerinin beylerinden Nadir Şah’ın İran’ın başına geçmesine ve Safevi İmparatorluğunun yıkıntısından büyük devlet kurarak; Hive, Buhara ve diğer toprakları idaresi altına almasına imkân sağlamıştır. 1730-1740 yıllarında Türkmenler, Nadir Şah’ın istilalarına maruz kalıyorlardı. Sert bir direnç göstermelerine rağmen, Türkmen boylarının birlikte hareket etmemesi onları

zayıf düşürüyordu. Nadir Şah’ın saldırıları çok yıkıcıydı. Saldırıları sırasında vahalar harap ediliyor, sulama tesisleri

yıkılıyor, iktisadi ve sosyal hayat tamamen alt üst oluyordu. Nadir Şah'ın askerlerinin takibi sonucu birçok Türkmen boyu çöl içlerine, Hazar denizi kıyılarına ve Mangışlak'a sığınuyordu. Ancak Nadir Şah, Türkmenleri otoritesi altına tam olarak alamamıştı. Ona tabi olan kabileler ise sürekli tepki gösteriyorlardı. 18. asrın ortalarında Nadir Şah'ın imparatorluğu çok sayıda isyanla zorluk içinde geçmiştir. Şah'ın ölümü (1747) ile İran'da çok sayıda taht adayları arasında şiddetli çatışmalar baş göstermiş; Horasan, birbirine düşman olan küçük feodal yönetimlere ayrılmıştır. İran'a tabi olan Ermeni, Gürcü vb. milletler, İran'ın zayıflığını fırsat kollayarak, arka arkaya özgürlüklerine kavuşmuştur. "İran'ın zayıflamasıyla, kuzey bölgesinde tarımla uğraşan Türkmenler ile Nadir Şah'ın saldırıları nedeniyle çölün içine çekilen Türkmen boylarının bir kısmı, güney Türkmenistan'a, Harezm'e göçmüştür." (Bakasowa 1961: 15).

18. asır başlarına kadar büyük boylardan sayılan Yomutlar öncelikle Astrabat, Etrek ve Gürgen'de yaşamaya başlamıştır. Eskiden bu topraklarda yaşayan Söyünhan Türkmenleri zannedilen Salır, Eymir, Oklu boyları ise güney Türkmen topraklarına doğru göçmüştür. Yomutların bir kısmı Ahal ve Merv etrafında da yaşamıştır. 18. asırda Yomutlar ikiye bölünmüştür. Caparbay ve Atabay kabileleri Hazar'ın kıyı şartlarına uyum sağlayarak burada kalmıştır. Bayramşalıları ise 18. asır başlarında Hive topraklarına göçerek bu topraklara yerleşmiştir. Aynı topraklara Ata, Karadaşlı, Çovdur, İğdir, Abdal, Deveci, Göklen, Arabacı, Yemreli boyları da göçmüştür. Bu boyların eski Harezm topraklarına göç etmelerinin nedeni; daha çok Balkan Dağı civarlarındaki otlakların azlığı, Mangışlık etrafına Kazak ve Kalmuk göçebelerinin yaklaşmaları, Ahal yakınlarına tekelerin kontrollü bir şekilde yerleşmelerinden dolayıdır. Diğer taraftan, kadim Harezm toprakları Türkmenlerin ata vatanının bir kenarıydı. Hive hanları da hanlığın idaresi altındaki bu topraklara Türkmenlerin göçmesine fazla tepki göstermemiştir. Çünkü Türkmenlerden ordu

ve hanlığı dış saldırılardan korumakta asker olarak faydalanmak istiyorlardı. Bu sebeple Hive topraklarında yaşayan Türkmenlerin sayısı artmıştı. Zamanla Türkmenlerin birçoğu Lebap civarlarına ya da güney Türkmen topraklarına tekrar göçmüştür. Hive hanlığı topraklarında pek çok Türkmen boyu; Teke, Yomut, Çovdur, Abdal, İğdir, Arabacı, Deveci ve diğer boylar yaşamıştır. Hive’de yaşayan Türkmenler, daha çok bugünkü Daşoğuz bölgesindeki Türkmenlerdir. Türkmenlerin Hive’ye karşı savaşları Muhammed Emin Han döneminde yoğunlaşmıştır. Emin Han’ın Türkmen topraklarının güneyine doğru gerçekleştirdiği saldırılarda tarım alanları, köyler, hayvanlar zarara uğramıştır. Bu durum halk arasında açlığa yol açınca Türkmenlerin nefretini celbetmişlerdir. “Amuderya ile Hazar Denizinin arasındaki geniş topraklarda, Türkmenlerin yaşamı dağınık parçalar hâlinde olmuş, derli toplu bir devlet kuramamışlardır. Amuderya kıyılarındaki Türkmenlerin bir kısmı Buhara’ya, öbür kısmı ise Hive’ye bağımlı olmuştur (Roslyakov 1989: 47)”.

“Buhara Hanlığı, bağımsız devlet olarak vergi koyma ve halktan vergi toplama konusunda kendi sistemini kurmuştu. Vatandaşlık hakkına sahip Buhara Türkmenlerinin büyük kısmı da vergilerini ödüyorlardı. Kerki, Termez, Çarcov ile Buhara arasında buğday ticareti yapılıyordu. Buğday ticareti develer ile karadan, su yolu ile de Amuderya’dan yapılıyordu. Buhara’da üstü açık veya kapalı 50’ye yakın pazar yeri bulunuyordu.” (Logofet 1909: 86).

Buna göre, Buhara’nın Orta Asya’nın önemli ticaret merkezlerinden biri olduğunu belirtmek zor değildir. Ancak esas önemi, “Buhara’nın transit ticaret yolu üzerinde olmasından kaynaklanmıştır.” (Krestovsky ve Suvorina 1887: 298).

■ Azadi’nin İktisadi Görüşleri

Azadi, Türkmen boylarının maruz kaldığı bu siyasi koşullar altında; siyasi düzenin yeniden tesisi ile beraber sosyal adaletin sağlanması ve yoksulluğun ortadan kaldırılması, tarım ve ticaretin geliştirilmesi, vergi adaleti, para ve mal ilişkilerinin halkın refahını arttıracak biçimde düzenlenmesi gibi devrin temel toplumsal ve iktisadi konularına çözüm getirmeye çalışmıştır.

■ Tarım ve ticaret ilişkileri

18. asırda Türkmen boylarının iktisadi durumunun temel iki kaynağını tarım ve hayvancılık oluşturunuyordu. Tabii şartlara, sulanan toprakların

ölçüsüne göre, bir yerde hayvancılık fazla yapılıyor, diğer yerlerde ise halkın büyük kısmı tarımla uğraşıyordu. “Tarihi kaynaklar, Türkmenleri esas olarak ikiye ayırmaktadır; göçmen olup hayvancılıkla uğraşanlar ve yerleşik olup tarımla geçinenler” (Niyazov 1996: 92).

Bu geçim kaynağı şekli Bakasowa tarafından da şöyle değinilmiştir: Bu devirde Türkmenler, geniş bir alanda ve iklim şartları farklı topraklarda yaşıyordu. Dolayısıyla, çok çeşitlilik itisadi alanlarda faaliyet göstermekteydiler. “Hazar kıyısındaki stepler, Üstyurt ve Mangışlak kurak ve tarıma elverişsizdi. Burada Türkmenler hayvancılıkla uğraşıyordu. Göçebe hayvan yetiştiricileri koyun, keçi, deve, at gibi hayvanları yetiştiriyordu. Hayvancılıkla uğraşılan bölgelerde sürülerin, kuyuların ve otlakların feodal mülkiyeti ata erkil düşünceyle feodal ilişkilerin temelini oluşturmaktaydı.” (Bakasowa 1961: 13).

Hayvancılığın yanı sıra tarım Türkmenlerin hayatında önemli rol oynuyordu. Olumsuz hava şartlarına rağmen, Hazar kıyısındaki Türkmenler bile yağmur, dağ pınarı, eriyen kar suyunu kullanarak tarımla uğraşmaya çalışmışlardı. 1726 yılında, Hazar kenarında araştırma yapan Rus seyyahı Soymonov, çalışmalarında; “Türkmenlerin buğday, pirinç ve hatta pamuk yetiştirdiklerini yazmıştır. Nadir Şah’ın talimatı üzerine

Hazar denizinin doğu yakasında araştırma yapan İngiliz kaptanı Vudruf, Türkmenlerin üzüm, kavun, salatalık, havuç, soğan vb. sebze ürünlerini yetiştirdiklerini belirtmiştir.

Amuderya, Etrek ve Gürgen vadileri, Harezmi'nin bir kısmı, Murgap vahası ve Köpetdağ eteği bölgesi tarıma elverişliydi. Buralarda halk özellikle göçebe veya mera hayvancılığı ile aynı zamanda tarımla uğraşıyordu. Türkmenler buğday vs. bitkileri ekıyor, üzüm bağı ve diğer sebze ürünlerini yetiştiriyor,

bahçe işleriyle uğraşıyorlardı. Tarlaların sulanması için bent, kanal, nehir olmayan yerlerde ise yeraltı kanalları kuruyorlardı (Bakasowa 1961: 14-15)".

"Göçebeler yaz ayında göçtüğü zaman, her köy halkı akrabalık yakınlığı esasına göre kendi çadırını aynı sırada kuruyordu. Köyün ortasına köyün büyüğü çadırını kurardı. Sağ ve sol taraflarına ise onun yakınları (oğulları ve kardeşleri, babanın kardeşleri ve benzerleri), sonra ise uzak akrabaları çadırlarını kuruyordu. Yabancı çadırlar en kenarda duruyordu. Neticede, yaz yerleşim yerlerinde küçük göçebe köyleri oluşuyordu. Göçebe olanlar hayvanlarının ve kendilerinin su ihtiyacını genelde çölde kuyulardan, dağ kenarında ise pınarlardan temin etmekteydi." (Orazov 1972: 52).

Ahal ve Etrek'in bereketli toprakları eski yerleşik Türkmen boyları ve Avşarların elindeydi. Burada devam eden feodal dağınıklık, sınıflar arası şiddetli çatışmalar, Tekelerin Etrek ve Ahal'daki toprakları ele geçirmelerini kolaylaştırmıştır. Eski nüfus yerinden edilerek dağlara çekilmek zorunda kalmış veya Tekelerle karışık yaşamaya başlayarak arazi ve suyu paylaşmaya mecbur olmuştur.

"Tekelerin buraya yerleşmesi sonucu arazi ve suyun kullanımına ilişkin "sanaşık" ve "mülk" şeklinde olmak üzere yeni bir düzen oluşmuştur. Köpetdağ eteğindeki topraklar mülk yöntemiyle işleniyordu. Mülklerin büyük ve küçük çeşitleri vardı. Sanaşık yöntemiyle arazi ve su kullanımı ise Merv

vahasında yaygınlaştı. Boyların güçlerini birleştirip Murgap nehrini denetimde tutmaları, sulama ağını yönetmeleri ve yenisini tesis etmeleri kolaydı. Ayrıca, ortak su organizasyonu düşmana karşı savaş gücünün mobilizasyonunu kolaylaştırıyordu. Tekeler Merv'e geldikten sonra, Murgap vahasının yönetim hakkı için Hive ve İran ile mücadele etmek zorunda kaldılar (Yazlıyev, 1994: 178)".

"Nadir Şah'ın, 1730-1740 yıllarında Türkmenistan'da yaşayan Türkmenler üzerinde de hâkimiyet kurmak istemesi yüzlerce Türkmen ailesine zarar vermiş, sulama sistemlerini bozmuştur." (Nepesov 1950: 5).

Türkmenler'de esas olarak bilinen ziraat ve hayvancılıktan başka da geçim yolları vardı. Hazar denizi kıyısında yaşayan halk balıkçılıkla ve aynı zamanda, petrol kazma, tuz çıkartma, avcılık gibi işlerle de uğraşıyorlardı. Astrabad, Esengülü bölgesinde, Çeleken, Ogurcalı adaları en çok balık çeşitlerinin avlandığı bölgeler idi. Balık ve balık ürünlerini, petrolü, tuzu kendi gemileriyle İran'ın Astrabat, Mazenderan, Gilyan bölgelerine, Rusya'nın Astrahan şehirlerine ihraç ediyorlardı. Türkmenler avladıkları balıkları, tuzu Ruslara satarak karşılığında un, elbise, çay, şeker, tabak ve çelik kazan gibi eşyalar alıyorlardı. Çünkü deniz kıyısındaki insanların başka türlü geçim imkânı yoktu. Rus ve Ermeni tüccarlarının getirdiği mallara, özellikle de una muhtaçlardı. Balıkçılık ve kayıkla yük taşıma Lebap Türkmenlerine mahsus bir olaydı. İnsanlar az çok avcılıkla da uğraşarak ailelerinin geçimini sağlıyordu.

"Türkmenlerde hayvancılık ve ziraat birbirinden ayrılmaz iki uğraş alanı olmuştur. Bir ailede, bir köyde hangisi uygun ise onunla meşgul olunuyordu. Hayvanları fazla olanlar, hayvancılık; ekip-biçmeye toprak ve su bulanlar ise tarımla uğraşıyordu." (Niyazov 1996: 94).

Ev zanaatı Türkmenistan'da çok yaygın olmasına rağmen, en başarılı zanaatçılar da tarımdan tamamen kopmamışlardı. Zanaat

önemli ölçüde tarım hammaddesinin işlenmesiyle ilgiliydi (keçe, pamuk, yün ve ipek kumaş yapımı, halı dokunması).

Türkmenler arasında kuyumcular, tarım aletleri ve çömlek yapımı ile uğraşan zanaatçılar bulunuyordu. Fakat zanaat aletleri yeterli olmadığından İran'ın yakındaki eyaletlerden, Hive ve Rusya'dan getiriliyordu.

“Türkmenler bütün komşu halklarla mal, hayvan derisi ve diğer mamullerin ticaretini yapıyor olsalar da; İran'daki Göklenler, Afgan Hanlığı'ndaki Türkmenler, Hive'deki Yomutlar, Buhara Türkmenleri diğer Türkmenlere göre ticaretle daha çok uğraşıyorlar, tüm Asya ve Rusya'nın birçok yerinde meşhur Türkmen atlarını mal ile değiştirmek için oralara götürüyorlardı. Abdallar da karayolu üzerinden Hive, deniz yolu ile Mangışlak limanından faydalanarak Rusya ile ticaret yapıyordu (Rahimov ve diğerleri 1992: 127)”.

“Kerki, Termez, Carcov ve Buhara arasında ise buğday ticareti yapılıyordu.” (Logofet 1909: 86).

Sosyal ve siyasi çalkantılar sonucunda ve denizyolu üzerinden alternatif taşımacılığın gelişmesiyle ticaret yolları değişmiş, kervan ticaretinde gerileme meydana gelmiştir. 1723 yılında, I. Petro'nun elçisi Buharalı Beneveni bu durumu şöyle anlatır:

“Geçen sene Meşhed'den Buhara'ya ne kadar kervan gittiyse, Türkmen olsun, Afgan olsun hepsi soyuldu. Her yerde yollar kullanılmaz hale geldi. Sadece Belh yolu kısmen kullanılıyordu. Dolayısıyla, ticaret geriledi. Dört yıldır kervanlar Hind ülkelerine, Elahor'a gidemiyorlar. Kabil'e de gitmiyorlar. Çünkü dağlarda güçlenen Özbekler kendi aralarında sürekli mücadele içindeler.” (Bakasowa 1961: 11).

Azadi, tarımı ve ticari ilişkileri halkın refah kaynağı olarak görmüş, tarımsal faaliyetlerin ve ticaretin geliştirilmesini devletin önemli bir görevi olarak düşünmüştür. Zenginler ve fakirler, herkes, tarımla uğraşmalıdır. Tarım halk refahının

esasidir, halkın refahıysa toplumun huzurlu yaşaması için zorunlu bir şarttır. Azadi, sınıf farkı gözetmeksizin halkın tarımla uğraşması ve üretiminse arttırılması gerektiğine dikkat çekmiştir. Böyle bir durumda arzın talebi geçmesiyle bir fazlalık ve fiyatlarda aşağıya doğru bir baskı oluşturmasıyla ucuzluğu getireceğine inanmaktadır. Halkın geçim derdinin halledilmesiyle mutluluğu ve refahı yakalayacağını belirtmiştir.

Ekin ekmek halka emr etgeý emir,
Ýagny andan nep ala baý-u pakyr.

Ekin ekmeyi halka emretse emir (hükümdar),
Yani ondan faydalansa zengin fakir.

Ýagny mezruglar içinde kytga ýer
Goýmagaýlar bize ragat, bisemer.

Yani mezralar içinde kuru yer
Koymasalar ziraatsız, mahsülsüz

Ekin ekgeý çün ragaýýat sed hezar,
Hasył algaý bihasab-u bişumar.

Ekin ek çünkü sad hezar (kutlu gün yakın)
Mahsul olsa bihesab u bişumar (pek çok)

Bes halaýyk doklug-u arzan ola,
Hem parahatlykda hoş döwran ola
(Azady 1962: 39).

Bes halayık tokluk ve ucuzluk olsun,
Hem rahatlıkta hoş devran olsun.

Azadi, tarım sektörünün iyileştirilmesinde hükümdar, emir ve vali vesaireyi sorumlu tutup onların her yerde tarımın gelişmesini sağlaması gerektiğini ifade etmiştir. “Ülkede işlenmemiş ve verimsiz bir küçük yer parçasının olmamasını” arzulamıştır. Hükümdar, vekillerinden tarım hakkında kafa yormalarını talep etmelidir. Bunları

Nuşirevan'ın diliyle söylemiştir.

“Bir welaýatda eger bir kytga ýer,
Galsa nämezrug, men tapsam habar.

Bir vilayette eğer bir kıta yer,
Kalsa ekilmemiş, ben alsam haber.

Men seni ryswa kylyp, dardan asam,
Ybrat eýläp, halk era başyň kesem!”
(Azady 1962: 40).

Ben seni rüsva kılıp, dardan asayım,
İbret olarak, halk içinde başını keseyim!

Zulme karşı çıkan Azadi'nin tarımla ilgilenmeyi ve halkın refahını unutan devlet adamlarına karşı bu acımasız cezanın uygulanmasını talep etmesi önemlidir. Ama tarım konusunda hükümdarın karşısında sadece vekiller sorumlu değildir.

“Ýagny şa hökm eýlegeý begler sary,
Goýmagaýlar zerre nämezrug ýeri.

Yani şah hüküm eyleye beylere,
Koymayalar zerre kadar ekilmemiş yer.

Bes beýikler işin ahmal etmeýe,
Ekin ekdirgeý, parahat ýatmaýa”
(Azady 1962: 40).

Büyükler işileri ihmal etmese,
Ekin ektirse, rahat yatmasa.

Azadi'nin işlenmemiş toprak parçasının kalmamasına dikkat çekerek, üretim faktörlerinin en etkin bir biçimde kullanılması ve atıl bırakılmamasına değinmesi, günümüz iktisat teorisine ışık tutmaktadır. Azadi'nin bu talebi, feodal idarecilerin toplumun ayakta tutulması amacıyla maddi ihtiyaçları

retmesi görevine tam olarak uymaktadır. Asya toplumlarında tarım, devletin veya komün ve diğerk iktidar gçlerinin bütün toplumun yararlandığı

bu kamusal faaliyete verdiğı önem seviyesine bağılıydı. Tarım ve suyun önemsenmemesi, bazı bölgelerde yıkıma ve açlığa neden oldu, yeşil alanları

le dönüştürdü. iftiliğın sürekli olarak geliştirilmesine ilişkin bu fikir, ülkenin iktisadi yönden zayıflaması ve dağılması şartlarında gerekiydi. nk iftiliğın gelişmesi ile birlikte tarım sektörünün diğerk alanları, ayrıca tarım ürünü

hammaddesini işleme sanayii de gelişiyordu. iftiliğın kalkındırılması ticaret iin de fırsat oluşturdu. Daha önce ifade edildiğı gibi, Etrek kıyısındaki Türkmenlerin en önemli ticari ürünü buğday olmuştu. Ayrıca, iftiliğın tercih edilmesi ve geliştirilmesine önem verilmesi, iftiliğın yerleşik olmayı gerektirmesi aısından da olduka gereki bir yaklaşımdı. Yerleşik olarak hayatı sürdürme ise, toplumun gelişmesini, iktisadi ilişkilerin artırılmasını vs. sağılıyordu. Azadi'nin halka su temin etmeyi en hayırlı iç sayması bir tesadüf değıldir. O, zengin su sahiplerine şöyle diyordu:

“Diğdi piğamber: “Tasatdyk kyl suwy,
Howz dzetgil ýa ki gazdyrgyl guýy! ”

Dedi peygamber: tasadduk (sadaka) ver suyu,
Havuz yap ya kazdır kuyu.

Bara yhsandan ulug lem era,
Belki suw bermek tutur mmnlere”
(Azady 1962: 72.).

Tüm ihsandan ulu lem ie,
Belki su vermektir müminlere.

Azadi idarecilere ve zenginlere sulama alışmalarında işbirliğı yapma ve verimsiz toprakları sulama ağırsında

bulunmuştur. Ülkenin yeşillendirilmesine yönelik herhangi bir çalışmayı takdire şayan olarak sayıyordu.

“Bir ağaç, ýa bir semer, ýa gaýry şey,
Kim suwarsa, eýlese anlarny haý...

Bir ağaç, ya semer, ya başka şey,
Kim sulasa, eylese anları hay...

Bağlağay hak yedi dovzah işigin
Cennete dahil kulur can-tenin”
(Azady 1962: 72).

Örter Hak yedi cehennem kapısın,
Cennete dahil eder canın tenin.

Özellikle büyük nehirlerin olmadığı bölgelerde veya nehirlerin ihtiyacı karşılayamadığı bölgelerde verimli hasat alabilmek için suya çok ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla, Azadi mevcut sulama sisteminin onarımı konusunda çağrıda bulunmakla yetinmeyip, tarımın geliştirilmesinin önemli şartlarından biri olan karizlerin inşa edilmesini de teşvik etmiştir. Kariz sistemi Azadi’nin eserinde “kuyular ve havuzlar” olarak adlandırılmıştır.

Bu kuyular hakkında ortaçağ yazarlarından birçok kayıtlar muhafaza edilmiş ve suyun kuyulardan temin edildiği belirtilmiştir. Bu kuyularla “kariz sistemi” (Bakasowa 1961: 37) kastedilmektedir. Azadi, idarecileri ve zenginleri yeterli suya sahip olunması ve halkın bundan faydalanabilmesinin karşılığında Allah’ın razı olacağını belirtmesiyle insanları toplum yararına hareket etmeye çağırmaktadır. Dolayısıyla, Azadi, dini duyguları harekete geçirerek idarecileri toplumun çıkarlarını korumaya teşvik ediyordu.

“Hem guýy, howzy bina etgenlere,
Bihasap muzdy-azym hakdan ere.”
(Azady 1962: 71).

Hem kuyu, havuz bina edenlere,

Bihesab ücret-i azim Hakdan ere.

Türkmenlerin ticari ilişkileri az gelişmişti. Dolayısıyla, Azadi'nin tarımı halkın refah kaynağı olarak değerlendirmesi yanında ticaret konusuna da

önem vermesi şaşırtıcı değildir. Azadi, refah için ticaretin önemini anlamıştır. Bu yüzden kendisi, ticaretin geliştirilmesi için ticaret yollarının güvenliliğinin sağlanmasının, yolların, köprülerin ve kervansarayların düzenlenmesinin, yurt içinde ve devletler arasında barış ve huzurun temin edilmesinde önemli olduğunu söylüyor. Eserinde ticareti geliştirmenin şartlarına defalarca dikkat çekiyor. Yolların korunmasının, ticarete güvenliğin temin edilmesinin devletin ve idarecilerin görevi olduğunu vurguluyor:

Bolmagaý täjirleriň ýoly aman,
Kylmasa tenbisini şahy-heman.

Olmaz tacirlerin yolu aman,
Kılmasa tenbihini şahı heman.

Ýol uranlar birle ogrysyny şah,
Kesmese, öldürmese her salu mah.”
(Azady 1962: 28)

Yol kesenler ile hırsız zı şah,
Kesmese, öldürmese her yıl ve ay.

(Dowamy bar)... Edebiyaty öwreniş